

SOCIAL MENTALITY AND RESEARCHER THINKERS JOURNAL

Open Access Refereed E-Journal & Refereed & Indexed

ISSN: 2630-631X

Social Sciences Indexed

www.smartofjournal.com / editorsmartjournal@gmail.com

September 2017

Article Arrival Date: 09.06.2017

Published Date: 30.09.2017

Vol 3 / Issue 6 / pp: 88-95

Ұлттық-Мәдени Фитостереотиптердің Лингвистикалық Сипаты

Linguistic Characteristics Of National-Cultural Phytostereotypes

A.S MURZINOVA

Kazakh State Women's Teacher Training University, Kazakhstan

KZ ELISHIBAEVA

Kazakh State Women's Teacher Training University, Kazakhstan

G.K ABDIRASILOVA

Professor Dr. Kazakh State Women's Teacher Training University, Kazakhstan

A.O TIMBOLOVA

Kazakh State Women's Teacher Training University, Kazakhstan

ABSTRACT

The article is devoted to some aspects of the study of stereotypes in linguistics. At present, the word stereotype is used both in everyday speech and in the scientific sphere, and even with its terminological interpretation there are discrepancies: "philosophical", "psychological", "sociological" and "linguistic" stereotypes - each has its own characteristics. Modern linguistics is characterized by the study of language in relation to man, his consciousness, thinking and practical activity. In this regard, the scientific interest in the national and cultural aspect of the study of language, in the study of units of language and speech, reflecting the phenomena typical of a particular linguistic culture, is growing. The development of anthropocentric approach in linguistics served as a new source of knowledge of the system of communication, linguistic mentality, stereotypes of communication and behavior, and also contributed to the emergence and development of new interdisciplinary scientific directions, such as psycholinguistics, sociolinguistics, ethnolinguistics, linguoculturology, linguistics.

This article offers the analysis of the «Phytostereotypes» in the Kazakh, Russian and English language picture of the world. We analysis direct and figurative meaning of the Kazakh, Russian and English words and set expression, free combination of words of given thematic group. We analysis polysemy, metaphors, connotation of the Kazakh, Russian and English words of given thematic group, phraseology and settled similes in the Russian and English languages. Considerable place take the analysis of the Kazakh, Russian and English folklore. The Kazakh, Russian and English words of given thematic group are a part of the language picture of the world of Kazakh, Russian and English ethnic group. The analysis uncognate languages makes a certain contribution to the reconstruction of the integrated language world picture of Kazakh, Russian and English ethnic group and also helps to find out some peculiarities of national comprehension.

Key words: linguistics, stereotype, phytosteresis, national image of the world, national identity, linguistic-cultural unity, national-cultural semantic code, national character, national mentality.

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада ұлттық-мәдени фитостереотиптердің лингвистикалық сипаты шетелдік және отандық лингвист-ғалымдардың тұжырымдарын сараптай келе, олардың берген анықтамалары арқылы түйін жасалды. Олар мысалдар арқылы дәлелденді. Сонымен қатар қазіргі тіл біліміндегі зерттеу еңбектерден стереотиптің элеуметтік стереотип, ділдік стереотип, гендерлік стереотип, ойлау стереотипі, қатысым стереотипі, тілдесім стереотипі, этникалық стереотип және ұлттық-мәдени стереотип деген түрлерін кездестіруге болады. Солардың бірі - қазіргі лингвомәдениеттану ғылымында ұлттық-мәдени стереотипті арнайы қарастыру – өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Ұлттық-мәдени стереотиптерді анықтау үшін ең алдымен лингвомәдени қауымдастықтың өзіне ғана тән ұлттық-мәдени кодын анықтап алу қажет. Ұлттық-мәдени код тілдегі тұрақты теңеулер, символдар, метафоралар сияқты ауыспалы мағынадағы (көп мағыналы) лексикалық бірліктердің мәдени коннотациялары арқылы айқындалады.

Тірек сөздер: лингвомәдениеттану, стереотип, фитостереотип, әлемнің ұлттық бейнесі, ұлттық таным, лингвомәдени бірлік, ұлттық-мәдени семантикалық код, ұлттық мінез, ұлттық тіл.

Қазіргі таңда отандық және шетелдік лингвомәдениеттану мектебі ұлттық тілдің бойынан тіл иесі – халықтың ұлттық санасында дүниетанымдық көзқарасы бойынша қатталып бекіген стереотиптерді анықтауға бағытталған.

Алғаш рет іргетасы әлеуметтану мектебінде қаланған стереотип ұғымы тіл білімінде ХХ ғасырдың аяғына қарай зерттеле бастады. Мұндай іргелі зерттеулердің жүргізілуіне американдық ғалым Х.Патнэмның: «стереотиптік ұғымдар тілдік бірліктердің (сөз, сөз тіркесі) мағынасымен тікелей байланысты» деген тұжырымы негіз болды. Осыған орай тіл білімі кеңістігінде вербалды стереотиптер, яғни тілдік стереотиптер деген атау қалыптасты. Бұл атауды енгізген О.В.Белованың пайымдауынша: «Тілдік стереотиптер дегеніміз – ақиқат дүниенің мәдени тілдік бейнесін құрайтын формальды-семантикалық құрылым» [1,35]. Ғалымның бұл көзқарасынан стереотиптің таңбалық және мазмұндық қабаты болатынын және оның таңбалық қабаты фразеология, тілдік клише, бейнелі тіркестерден қаланатынын, ал мазмұндық қабаты түпкі/негізгі коннотаттық мағыналардан тұратынын аңғаруға болады.

О.В.Белованың осы пікірін қуаттай отырып, ғалым В.Н. Телия стереотиптерге бір құрамды атауларды, фразеологизмдерді, прецеденттік мәтіндерді, сөйлеу әрекеті түрлерін (монолог, диалог) жатқызады [2,559], поляк ғалымы Е.Бартминский: «Стереотип – этнолингвистиканың негізгі ұғымы, ол – тұлғаның ұжымдық сана үлгісіне сай белгілі бір зат туралы қабылдайтын түсінігі мен бағасы», - дейді [3,189]. Лингвист-зерттеуші тілдік стереотиптердің өзіне тән аймақтық құрылымы болатынын, олардың өзегінің айналасына тұрақты белгілері туралы мағыналары жинақталып топтасатынын, содан кейін ғана санада тұрақталып, ақиқат дүние туралы деректер (бейнелер) шоғырланатынын пайымдайды. Сондай-ақ, стереотиптердің шегі болмайтынын, олар адамзат танымы кеңейген сайын толығып отыратынын, әрі субъектінің санасында ұжымдық түсініктер негізінде қабылданып, мәдени-тілдік білім арқылы бейнеленіп, жарыққа шығатынын айқындайды.

Ал, Ю.Е.Прохоровтың зерттеуінде, стереотип субъектіге негізделген түсінік ретінде қарастырылып, оның екі белгісі (сипаттамалық және бағалауыштық) анықталады. Ғалым стереотипті бұрыннан қалыптасқан әлеуметтік-танымдық үлгілер арқылы ақиқатты танудың нәтижесі деп түсіндіреді [4,72]. Н.В.Уфимцеваның пайымдауында, мәдениетті танудың кілті ретінде айқындалады [5,253]. Е.Маленконың пікірінше, белгілі бір этномәдени кеңістіктегі этнотілдік деректер ғана стереотиптер қызметін атқара алады [6,39]. В.А.Маслованың көзқарасы бойынша, кез келген фразеологизмдер, тұрақты теңеулер, клишелер тілдік стереотип бола алады [7,38]. Ә.С.Әлметованың пайымдауында, әлеуметтік құбылыс пен объектіге берілген стандартты образдар деп түсіндіріледі [8,90]. Н.Уәлидің тұжырымында, менталды картина түрінде санада тіркелген, бізді қоршаған ақиқаттың фрагменттері деп талданады [9,39]. Ә.Д.Сүлейменованың пікірінше, тілдесім жағдаятында дайын күйінде жұмсалатын сөйлем орамдары мен сөз тіркестері деп анықталады [10, 180]. К.Н.Смағұлованың зерттеуінде, адамдардың күнделікті тіршілігінде қайталанатын дағдылы іс-әрекеттер нәтижесінде қалыптасқан образдар ретінде тұжырымдалады [11, 112]. Р.А.Омарованың көзқарасы бойынша, стереотип – мәдениеттің кейбір доминантты құрамаларын сақтауға, жеткізуге және «өзінікін» тануға мүмкіндік беретін тұрақтандырушы фактор, тіл мен сөз құбылысы болып саналады [12,138].

Осыған орай, жоғарыда берілген шетелдік және отандық лингвист-ғалымдардың тұжырымдарын сараптай келе, мынандай түйін жасауға болады:

- ✓ тілдік стереотиптер дегеніміз – белгілі бір зат, құбылыс, жағдай, орта туралы ұжымдық санада таңбаланып бейнеленген түсініктер жиынтығы;
- ✓ этнолингвистика, психоллингвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, прагматика, лингвомәдениеттану, коммуникативтік

лингвистика салаларында олардың тілдік көрінісін тілдік таңба, штамп, клише, сөйлем орамы, сөз құбылысы, сөз тіркесі, тұрақты теңеу, фразеологизмдер құрайды;

- ✓ стереотиптер – танымдық ақпараттар формасы және қарапайым өмірден туындаған дағдылы іс-әрекеттердің нәтижесі;
- ✓ белгілі бір халықтың мәдениетін танытатын этнотілдік деректер көзі;
- ✓ әлемнің тілдік бейнесінің құрамдас бөлігі;

Қазіргі тіл біліміндегі зерттеу еңбектерден стереотиптің әлеуметтік стереотип, ділдік стереотип, гендерлік стереотип, ойлау стереотипі, қатысым стереотипі, тілдесім стереотипі, этникалық стереотип және ұлттық-мәдени стереотип деген түрлерін кездестіруге болады. Мұндай түрлерге жіктелуі оның ғылыми кеңістіктегі маңыздылығын көрсетеді. Стереотиптер тілді тұтынушы халықтың өмірімен тығыз байланысты. Олар халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде жиі қайталанатын дағдылы іс-әрекеттері арқылы қалыптасып, таным үдерісі негізінде сол ұжымдық ортаның түйсіну нормасына сай, адам санасында қабылданады және тұрақталған стандартты үлгі ретінде сақталады. Сол себепті де, стереотиптерді таным көрсеткіші деп атайды.

Қазіргі лингвомәдениеттану ғылымында ұлттық-мәдени стереотипті арнайы қарастыру – өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Өйткені оларды зерттеу арқылы лингвомәдени қауымдастықтың ұлттық дүниетанымы айқындалып, халықтар арасында мәдениетаралық қатысымды жеңілдетуге жол ашылады. Ұлттық-мәдени стереотиптерді анықтау үшін ең алдымен лингвомәдени қауымдастықтың өзіне ғана тән ұлттық-мәдени кодын анықтап алу қажет. Ұлттық-мәдени код – құндылықтар арқылы санада тіркелген ментальді үлгі ғана емес, ол ұжымдық ортаның стереотиптік этномәдени санасын қоршаған дүниені қабылдау ерекшелігіне сай қалыптастыратын жүйе. Ұлттық-мәдени код тілдегі тұрақты теңеулер, символдар, метафоралар сияқты ауыспалы мағынадағы (көп мағыналы) лексикалық бірліктердің мәдени коннотациялары арқылы айқындалады. Мәдени коннотациялардың түзілуіне халықтың күнделікті тіршілігінде көріп жүрген затты, оқиғасының санадағы объективті бейнесі, яғни денотаты ұйытқы болады. Ұйытқы сөз сыртқы экстралингвистикалық факторлардың (әлеуметтік-тарихи жағдайы, этнографиялық мәдени өмірі, әдебиеті, діни сенімдері) әсері арқылы ассоциативтік мағыналармен толығады. Ассоциативтік мағыналар эмоциялық, экспрессивтік, бағалаушытық секілді сезімдік қабылдауға байланысты пайда болады. Сол себепті де, мәдени коннотациялардың бойынан халықтың ұлттық қабылдау, ұлттық дүниетаным, ұлттық ойлау ерекшеліктері байқалады. Бұлар дәстүрлі этномәдени санада қатталып тұрақталған ұлттық-мәдени стереотипті таным мен тіл нәтижесі ретінде анықтауға мүмкіндік береді. Демек лингвомәдениеттану кеңістігінде ұлттық-мәдени стереотипті тілді тұтынушы халықтың дүниетанымы негізінде қалыптасқан лингвомәдени таңба үлгісі деп зерттеуге болады.

Ағаш – табиғаттағы маңызды тіршілік көзі. Оның адамзат өмірінде алар орны айырықша. Осыған орай қазақ, орыс, ағылшын халықтарының дәстүрлі ұжымдық санасында «Ағаш/Дерево/Tree» денотаттары бойынша қандай фитостереотиптер қалыптасқанын және олардың мәдени коннотациялары қандай түсініктерді бейнелейтінін салғастыра отырып, анықтауға болады. Бұл үш халықтың дәстүрлі мәдениетіндегі ұқсастықтар мен ерекшеліктерді ажыратуға мүмкіндік береді.

Қазақ, орыс, ағылшын халықтарының дәстүрлі ұжымдық санасында тұрақталып, вербалданған «Ағаш/Дерево/Tree» денотаттарына қатысты фитостереотиптерді шартты түрде «*Ағаш – адам моделі*», «*Ағаш – наным-сенім моделі*» деген тақырыптық топтарға бөліп қарастыруды жөн көрдік.

«Ағаш – адам моделі» бойынша қазақ тіліндегі: «Ағаш тамырымен, адам ағайынымен мықты» [13, 355], орыс тіліндегі: «У дерева – ветви, у человека – друзья» [14, 59], ағылшын тіліндегі: «As a tree falls, so shall it lie» (ауд: Ағаш қалай құласа, солай жатады; мағ: істеген ісіңе өз басыңмен жауап беру керек) [15, 552] деген паремияларды мысалға келтіруге болады. Бұлардың мәдени мазмұнында әр халықтың ұлттық ерекшелігін сипаттайтын ұжымдық және жеке мәдениет жайлы танымдық стереотиптері көрініс берген. Мәселен, бірінші паремияда, қазақ халқының ағайыншылдық, бауырмалдық қасиеттері ағаш тамырының мықтылығымен, екінші паремияда, орыс халқының достық, сыйластық жайлы көзқарасы ағаш бұталарымен салыстырылып берілсе, ал үшінші паремияда, ағылшын халқының адам іс-әрекеті туралы ұстанымы ағаштың құлаған күйімен байланыстырылып берілген.

«Ағаш – наным-сенім моделі». Қазақ халқы иен далада өскен жалғыз ағашты қасиетті ағашқа балайды. Ондай ағаш тек пайғамбарлар мен әулие-әнбиелердің жүрген жеріне ғана өседі, оның киесі болады деп есептейді. Сондай-ақ, оны жалғыздықтың символы ретінде қабылдайды. Ал қатар өскен қос ағаш пен көктеп келе жатқан ағашты – дүниедегі барлық жаратылыстың сыңарына теңеп, жақсылықтың жаршысы ретінде бағалайды. Мұның тілдегі көрінісін: «жалғыз тұрған ағашты кесуге болмайды, оның киесі ұрады», «жалғыз тұрған ағаштың түбінде ұйықтауға болмайды, өмірде жалғыз қаласың», «егіз ағашты кесуге болмайды, қанатыңнан қырқыласың», «бұр жарып келе жатқан ағашты сындыруға болмайды, көктей соласың», «Өркенің өссін!» секілді тыйым мен тілек мәнді ұлттық-мәдени мінез-құлық стереотиптерінен байқауға болады.

Орыс тілі мен ағылшын тілінде «Дерево/Tree» денотаты негіз болған тыйым сөздер байқалмады. Сол себепті, «ағаш – наным-сенім моделін» құрайтын лингвомәдени бірліктерді ағаш түрлерін («Емен/Дуб/Oak», «Бәйтерек», «Қайың/Береза/Birch», «Шынар», «Willow») жеке талдаған кезде анықтауды жөн санадық.

«Емен/Дуб/Oak». Емен – көп жыл жасайтын, діңі мықты, құлашы кең, күннің аптаған ыстығына да, аязды суығына да төтеп бере алатын алып ағаштардың бірі. Оның мұндай қасиеттері қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі: «Еменнен қатты ағаш жоқ, көп жатса жерде дерт ілер», «Қайыңның тозын мақта, еменнің өзін мақта», «Ер жігіттің екі сөйлегені өлгені, Еменнің иілгені сынғаны», «Жалғыз еменге жай түскіш» [13, 221-223], «емендей мықты», «емендей ерегісу», «емендей қату» [16, 164-166], «Держись за дубок, дубок в землю глубок» (еменнен ұста, еменнің тамыры тереңде), «С одного удара дуба не свалишь» (бір ұрғаннан еменді құлата алмайсың) [14, 112], «старый дуб» (кәрі емен), «дуб дубом» (емен – емендігімен мықты) [17, 451], «hard as oak» (емендей мықты), «broad shouldered man – oak strength» (емендей ұзын бойлы, кең жауырынды адам), «a person as giant oak» (емендей алып тұлға), «character strength of a person – oak strength» (емендей сенімді тұлға), «sound sleep – oak strength» (емендей ұйықтау) [18, 224-429] т.б. сияқты паремиялар мен тұрақты теңеулерде көрініс береді. Берілген лингвомәдени бірліктердің бойынан емен ағашының символикалық мәні айқын аңғарылады. Үш тілде де ер кісінің болмысын сипаттайтын стереотип-бейнені білдіреді. Мұны тіпті төменде берілген мысалдардан да көруге болады: «Еліне жақындаған сайын тәтті бола бастаған жанын әлдеқашан екі інісінің жолына садаға еткені қайда? Емен ағаштың майысқаны – сынғаны, қорқудың төркіні едікке тірелер болар. Оның есіне шешесі айтып отыратын тағы бір әңгіме оралды» [О.Бөкей. Айпара ана. 73 б]. «Будь крепок, как дуб!» (емендей мықты бол), «У вас есть береза, а у нас дуб» (сіз де қайың болса, бізде емен бар)» [Н.Сумцов. Народный быт и обряды с.38]. «The oak was Churchill's father Winston» (Шершиллдің әкесі – Уинстон емендей беделді болған) [Taylor. p 128], «[The general] He is rock, the oak not be wind-shaken» (Ол өте сенімді, оны еменде орнынан қозғай алмайды), «I went to bet, slept like an oak, and woke up at around eight o'clock» (Мен емендей ұйықтап, сегізге жуық ояндым) [Taylor. p 429]. Дегенмен, бұл мысалдардың мәдени коннотациясынан әр халықтың өзіне ғана тән ділдік ерекшеліктері де байқалады. Мысалы, қазақ халқының қайсарлық, ерлік, өрлік, төзімділік сияқты ұлттық мінез-құлық стереотиптері көрінсе, орыс халқының үйлену

ғұрпы мен денсаулық тілеу әдебін білдіретін ұлттық-дәстүрлі стереотиптері, ал ағылшын халқының әлеуметтік-мәдени стереотиптері байқалады.

Емен ағашы – орыс халқының дәстүрлі ұжымдық санасында қасиетті ағаштардың бірі болып саналған. Ол көптеген рәсімдерде культтік мәні бар, сакральді қызмет атқарған. Солардың бірі – үйлену және өмірге ер бала әкелу салтымен тікелей байланысты. Мәселен, қыз бала алғаш келін атанып, ата-енесінің үйіне барған күні, ең алдымен босаға аттамай тұрып, міндетті түрде емен ағашына тәу етіп, одан өмірге ұл бала әкелуді сұраған. Бұл рәсімнің тілдегі көрінісі: «*Около двора дубочки, а в дом – сыночки*» секілді сөйленістердің мазмұнында айқын бейнеленген. Сондай-ақ, дүниеге келген ер баланың тұңғыш жуындырған суын да емен ағашының түбіне төгетін болған. Бұл орыс халқының «сәбидің денсаулығы емендей мықты болсын!» деген түсінігінен туындаған.

Орыс тіліндегі адам өмірінің соңғы сәтін бейнелейтін «*дубовыми досками пахнутъ*» фразеостереотипінің қалыптасуына ежелгі орыс халқының жерлеу рәсімі негіз болған. Берілген мысалдардан байқағанымыздай, емен ағашы – орыс халқының дүниеге келу, үйлену, ақырғы сапарға аттану секілді мәңгілік өмір заңдылықтарын білдіретін стереотиптік бейнеге айналған.

Емен ағашы – ағылшын танымында мәңгілік өмір ағашы ретінде рәмізделеді. Бұған ағылшын тілінде кездесетін «*The tree of life*» (өмір ағашы) және «*Family tree*» (отбасы ағашы) лингвомәдени бірліктері айқын дәлел бола алады. «*Family tree*» – ағылшын халқының «*баланың өмірге келуі, мектепке баруы, үйлену тойы*» секілді айырықша маңызы бар айтулы күндерде ағаш отырғызу салты мен отбасылық шежіре туралы түсінігін танытатын мәдени коннотацияға бай стереотиптелген тілдік бірлік. Мұндай стереотиптелген лингвомәдени бірліктің қалыптасуына діни жазбаларындағы (Инжіл кітабы) «емен ағашы – «*The tree of life*», яғни «*өмір ағашы*» деп бейнеленуі негіз болса керек.

Сайып келгенде, емен ағашы – орыс және ағылшын халықтарының дәстүрлі ұжымдық санасында мәңгілік өмір ағашы ретінде стереотиптелсе, қазақ халқы үшін «мәңгілік өмір ағашы – бәйтерек» болып саналады.

Қазақ халқының дәстүрлі түсінігінде бәйтерек ағашы үш кеңістікті байланыстыратын дәнекер ретінде рәмізделеді. Бұл туралы аңызда: «Жер мен көктің кіндігінде жападан жалғыз өскен киелі бәйтерек бар. Бұл теректің басы аспанмен, түп тамыры жер астымен жалғасқан. Ол көзге көрінбейтін киелі ағаш. Бұл бәйтеректе жайқалып өскен әрбір жапырақ жер жүзінде жасаған әрбір адамның өмір тіршілігінің нышаны, жер жүзінде тіршілік етіп отырған әрбір адам киелі теректің жапырағы жарылғанда өмірге келеді, жапырағы жайқалып өскенде өсіп, үлкейіп, кемеліне келеді, жапырағы мезгілсіз сарғайса, қайғы-қасіретке тап болады, жапырағы солса, қартаяды, жапырағы үзіліп, жерге түссе, қазаға ұшырайды», - делінген [Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 80 б]

Бұдан басқа қазақ тілінде: «*Ата – бәйтерек, бала – жапырақ*», «*бәйтерек түптен жығылды*», «*қазақтың үш бәйтерегі*» секілді лингвомәдени таңбалар бар. Бұлардың мәдени коннотацияларының астарында халқымыздың ұлттық стереотиптік танымы мазмұндалған. Мәселен, бірінші мысалдағы паремияда: «Ата – ұлы әке». «Ол – отбасының ақылшысы, тірегі». «Бала – ұрпақ». «Жанға медеу болатын сая». «Бәйтерек – ұлы ағаш». «Ол – діңі мықты, құлашы кең, тамыры терең ағаш». «Жапырақ – тіршіліктің мәні, жаңарудың белгісі» сияқты ассоциациялық түсініктерден ұлттық-мәдени стереотип-метафора қалыптасса, екінші мысалдағы фразепада: бәйтеректей алып ағаштың құлауы – ер адамның қазасын меңзейтін дәстүрлі этикеттік стереотиптің жасалуына ықпал еткен. Оны мына үзіндіден де көруге болады.

«Қосым бидің Нұралы ханның өлімін естіртуі:

Бәйтерек түптен жығылды,

Алтынменен күптесе де тұрмас-ты» (Бабалар сөзі. 35 б). Ал үшінші мысалдағы лексемада, бәйтерек ағашы – ұлы тұлға, тамыры – терең білімі, діңі – өмір жолындағы ұстанымдары, құлашы – үйреткен білімі, жайқалған жапырағы – ізін жалғастырған шәкірттері сияқты түсініктермен ұқсатылып, қазақ зиялылары – *Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин* жайлы ақпараттарды білдіретін ұлттық-мәдени стереотип-бейнелердің қалыптасуына түрткі болған.

Сайып келгенде, бәйтерек ағашын – қазақ халқының ұлттық бейнесін танытатын ұлттық-мәдени фитостереотип ретінде қабылдауға болады.

«Ағаш – адам моделі» бойынша: «Қайың/Береза/Birch» – қазақ танымындағы қаттылықтың, мықтылықтың белгісін білдіреді. Мұны тіліміздегі *«қайыңның безіндей», «қайыңның тозындай»* [15, 164-165] сияқты тұрақты теңеулерден байқауға болады. Мысалы, *«Бұлардың ішінде қайыңның безіндей берік, қазан тастай шомбал, төртпақ келген біреу ерекше көзге түседі. Бұл – Баянауылдағы Қаржастан шыққан Азнабайұлы Сейтен»* (І. Есенберлин. Көшпенділер. 7 б).

Қазақ халқы қайың ағашын үйдің жанына отырғызуға тыйым салған. Оны қайғы-қасіреттің белгісі деп ұққан. Мұндай түсінікпен байланысты ауызекі сөйлеу тілінде: *«Қайың екеннің қайғысы көп»* деген айтылыс кездеседі.

Орыс тілінің сөздік қорындағы: *«берёзка»*(қайың-қыз), *«у нас дуб, а у вас берёзка»* (біз де емен, сіздер де қайың бар), *«стройная как берёзка»*(қайыңдай сұңғақ), *«Кривая береза, не удержит снега, плохой человек не сдержит слова»* (қисық қайыңға қар тұрмайды, жаман адам сөзінде тұрмайды), *«Какова береза, такова и отростка»* (қайың қандай болса, көшеті де сондай), т.б. лингвомәдени бірліктерден орыс халқының қайың ағашы туралы ұлттық-мәдени стереотиптік түсінігін аңғаруға болады. Қайың ағашы – аталған табу сөздер мен тұрақты теңеулерде *жас қыздың, сұлулықтың, нәзіктіктің, тазалықтың, пәктіктің, жастық шақтың* эталондық үлгісі ретінде рәмізделсе, ал паремияларда адамның жағымсыз іс-әрекеті мен қанына сіңген мінез-құлқын танытатын бейне түрінде сипатталады.

Қайың – орыс халқының *«ағаш – наным-сенім моделінде»* бойтұмар қызметін атқарған. Оның бойында қара күшке қарсы тұра алатын тазартқыш қасиеті бар деп сенген. Сондықтан оны үйдің маңайына отырғызып, отбасының бақыты мен берекесін қорғайды деп ой түйген. Осыған байланысты орыс тілінде: *«береза ума дает», «березовая каша»* (жазалау) секілді символдық мәнге ие, стереотиптенген тілдік бірліктер қалыптасқан. Ол – орыс халқының ұлттық-мәдени фитостереотиптерінің бірі болып саналады.

Ал ағылшындар үшін, қайың ағашы – кедейліктің нышаны ретінде бейнеленеді. Мұндай түсініктің негізі *«a birch at Yule even»* (қайың ағашы қасиетті күні ғана киелі) деген фраземадан көрінеді.

Дәстүрлі орыс мәдениетінде жас қыздың бейнесі – қайың ағашына теңелсе, қазақ танымында – шынар ағашына, ал ағылшын мәдениетінде willow (жылауық тал) ағашына балаңады. Мысалы, қазақ тілінде шынар ағашына байланысты: *«Шынар»* (қыз есімі), *«қияда өскен шынардай», «қазақтың қос шынары»*(Әлия мен Мәншүк) секілді ұлттық-мәдени стереотиптер кездеседі. Мұндай стереотиптердің қалыптасуына шынар ағашының биік таудың шыңына өсетіндігі мен желдің өтіне шыдамдылығы, күннің ыстығы мен суығына төзімділігі, тамырының тереңдігі мен саясының кеңдігі секілді табиғи қасиеттері арқау болған. Мұны тіліміздегі ұлттық ерекшелікті көрсететін: *«Қазақтың маңдайына біткен қос шынары – Әлия мен Мәншүк», «Түйе атасы – нар, ағаш атасы – шынар», «Ағаштың жақсысы – шынар», «Ұсынғанда қол жетпес, Шыңдағы өскен шынарысың. Сіз сықылды-ау құрбыны, Көрмей*

қайтіп тұрарсың?!» (Халық әндері. 79 б) деп келетін прецедентті мәтіндерден түсінуге болады.

Демек, шынар ағашының табиғи қасиеттері мен қазақ қызының бойындағы *тектілік, тәрбиелілік, пәктік, өрлік, тазалық, төзімділік, көнбістік, сұлулық, қайсарлық* т.б. сияқты асыл қасиеттері ұқсатылып ассоциацияланған.

Ағылшын тілінде willow (жылауық тал) ағашына қатысты: «*young woman – willow*» (*жылауық талдай қыз*), «*crying woman – willow in spring*» (*көктемдегі жылауық талдай әйел*), «*a willow lady*» (*жылауық талдай нәзік әйел*) т.б. стереотип-метафоралар бар. Бұлардың сөйлемдегі қолданысы төмендегідей: «*Here she was confronted by a willowy lady dressed in a clinging robe of lavender silk, and heavily veiled hat*» (*сөзбе-сөз ауд: Бұл жерде оған басына бүрмелген қалпақ пен үстіне сәнді жібек көйлек киген әдемі жылауық талдай қыз қасқайып тұрды*) [Heyer, p 196]. «*What will you say when I'm old and toothless, and bent like a willow tree?*» (*сөзбе-сөз ауд: Күйеуіне: «Мен тіссіз, жылауық талдай бүкірейіп қартайғанда не айтасыз? – деді әйелі*) [Cox, p 220]. Берілген мысалдарда әйел адамның нәзіктігі, иілгіштігі, сұлулығы жылауық талмен байланыстырылып кескінделген.

Түйіндей келгенде, қазақ, орыс, ағылшын халықтарының «Ағаш/Дерево/Tree» денотаттары бойынша түзілген фитостереотиптердің («*Емен/Дуб/Oak*», «*Бәйтерек*», «*Қайың/Береза/Birch*», «*Шынар*», «*Willow*») мәдени коннотацияларының ұқсастықтары мен ерекшеліктері бес деңгейде байқалды:

- ✓ фитостереотиптер денотаты;
- ✓ фитостереотиптердің лексикалық мағыналары;
- ✓ фитостереотиптер коннотацияларының денотаттық және лексикалық мағыналарымен сәйкес келуі;
- ✓ фитостереотиптер коннотацияларының денотаттық және лексикалық мағыналарымен сәйкес келмеуі;
- ✓ фитостереотиптердің ұлттық-мәдени ерекшелігі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Белова О.В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – М.: 2006. – 35 с.
2. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
3. Бартминский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. – М.:Индирик, 2005. – 512 с.
4. Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев.Изд. 4-е, стер. – М.: URSS, 2006. – 224 с.
5. Уфимцева Н.В. Стереотипы национальной культуры в межкультурном общении. – М.: 2014
6. Маленко О.О. Етнокоди сучасної лінгвістики: до мовних джерел// Вивчаємо україньську мову та літературу. – 2012. - №9. 37-39 с.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
8. Әлметова Ә.С. Лингвомәдениеттану негіздері. – А.:2014. – 316 б.

9. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің негіздері. Фил.ғыл.док., дайынд.дисс. – А.: 2007. – 326 б.
10. Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика: монография. – А.:Қазақ университеті, 2011. – 117 с.
11. Смағұлова К.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – А.:Елтаным, 1998. – 196 б.
12. Омарова Р.А., Кенжетаева Г.К., Демесінова Г.Х., Мағзұмов Х.Б. Мәдениетаралық коммуникация бойынша практикум. – П.: 2007. – 158 б.
13. Бабадан қалған байлығым. Қазақ мақал-мәтелдері. – А.:Атамұра, 2014. – 408 б.
14. Старинные русские пословицы и поговорки. – М.:Дет.лит., 1983. – 309 с.
15. The Oxford Dictionary of Proverbs. – Е.: Oxford University Press, 2007. – 625 p.
16. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – А.:Арыс, 2007. – 480 б.
17. Фёдоров А. И. Фразеологический словарь русского литературного языка: ок.13 000 фразеологических единиц/-3-е изд., испр. – М.: Астрель: АСТ, 2008. – 878 с.
18. Wilkinson P.K. Thesaurus of Traditional English Metaphors. – Е.: Press, 2001. – 612 p.